

A Vasárnapi Újság a dualizmus kor első felében 1867–1890

I. A kálvinista nemesi értelmiség lapja, 1867–1875

A kiegyezés és a szabadelvű pártfúzió közötti időtartam egészét tekintve, a *Vasárnapi Újság* volt a legszínvonalasabb „enciklopédiai” hetilap. Hírt adott, beszámolt a legfontosabb közéleti, tudományos, elméleti és — ritkábban — társadalmi, technikai kérdésekről; még hozzá olyan formában, hogy ez egyúttal író- és olvasóközönségének, a kálvinista, többségében nemesi értelmiségnek és a kialakuló középosztálynak szellemi portréját, törekvéseinek tükrét is adta.

A *politizáló lap átalakulása ismeretterjesztő lappá*. Az 1854-ben alapított *Vasárnapi Újság* az 1860-as évek közepét követő évtizedben is változatlan formában jelent meg. Fejlécének közepén Pannónia trónolt, térdének támasztva a magyar címet. Kétoldalt szalagok és indák között egy-egy kunyhó állt, tetején golyákkal és fecskével. Az egyik kunyhóban fiatal legény, a másikban idősebb vidéki gazda olvassa az újságot. Bár a lap már egészen átalakult, eredeti „képes néplap” programját továbbra is hirdette fejlécén. Háromhásós tördelését, a címlapi portrét, körülvéve a jellemrajz szövegével, a közepső, gazdagon illusztrált oldalakat és az utolsó oldalakat megtöltő rövid híreket változatlan módon megőrizte. Olvasóinak száma (kb. 4–5000) is változatlan maradt. Mégis a lap életében elvitathatatlanul új korszak kezdetét jelentette az 1867. év. Régóta beteg szerkesztője, Pákh Albert meghalt, s március 17-től Nagy Miklós vette át a szerkesztést a következő harmincnyolc esztendőre. Pákh szelleme továbbra is uralkodott, legalábbis sokszor hivatkoztak rá. Új programot Nagy Miklós nem adott, a régi, általánosságban mozgó célkitűzéseknél maradt meg. Visszaemlékezve azt írta, hogy szerkesztésében a *Vasárnapi Újság* célja volt egyfelől

„... gondosan megválogatott, irodalmi olvasmányt nyújtani a közönségnek, ízlését művészi képek bemutatásával fejleszteni: másik fő célja volt, hogy hű tükre legyen a magyar közéletnek, tájékoztatást nyújtson a külföld közérdekű eseményeiről, szellemi és társadalmi mozgalmairól, s a közhasznú ismeretek terjesztésével hozzájáruljon a műveltség előbbre viteléhez.”¹

A számonkénti három-hat jó minőségű illusztrációt — a kor gyakorlatának megfelelően — többségében külföldi lapokból szedte össze. Ezek főleg távoli tájakat, embereket és kuriózumokat mutattak be; ám ennek ellenére jelentős szerepet játszottak a valóságos ismeretek terjesztésében is, minden területen, a néprajztól a technikáig. A természeti és társadalmi különlegességek, a híres

¹*Vasárnapi Újság* (a továbbiakban VU) 1905. 32, 505.

emberek és az új találmányok ábrázolása ekkor még elégséges újdonságot képviselt a magyar olvasóközönségnek. A naturalista módon ábrázolt gyilkosságok, kivégzési módok és egyéb borzalmak még csak elvétve jelentek meg. Jankó János és Keleti Gusztáv állandó rajzolói voltak, alkalmilag azonban több neves festőnk ismert vagy újonnan készült képe került át a fa nyomdúra. A kortársak arcképeiből és elsősorban Erdélyből jelentős képcsarnokot publikált az évek során. Jankó grafikusként, Pollák és Rusz metszőként volt mindenek a lapnál.

Bár a régivel azonos csapáson indult Nagy Miklós, lelkiismeretes és energikus szerkesztési stílussal tartalmilag és szemléletileg átalakította a lapot. A kiegyezés idején még alapvetően politikai érdekű volt a *Vasárnapi Újság*. Ez azonban két év leforgása alatt megváltozott, még a rövid hírek is túl tekintettek a napi politikán. A közvetett politizálás csupán a portrékban bemutatott személyek kiválasztásában és a ritka szerkesztői lábjegyzetekben maradt meg. Ebben a sajátos értelemben megnevezhető politikai iránya a balközép párthoz húzott. Könnyebben és egyértelműbben azonban a kálvinista írói és értelmiségi szemlélet és az Erdély iránti elkötelezettség oldaláról közelíthető meg. Érdekes módon Budapesten kívül csak Erdély rajzolódott ki határozott körvonalakkal évfolyamaiban, más magyarországi tájak, kultúrájuk és emlékeik alkalmilag és határozatlanul kerültek csak elő. Ezt megmagyarázza a szerkesztőn kívül a munkatársak jelentős részének erdélyi származása. Társadalmilag ugyancsak egyértelmű volt felekezeti meghatározottsága, kálvinista író- és olvasóközönsége (állandó munkatársai között is nyolc aktív református lelkész volt).

Még 1867–68-ban a témák többsége ürügy volt a politizálásra, a kiegyezéssel szembeni „nemzeti ellenállás” táplálására, ami sokszor a balközépi politikát alátámasztó, aktualizált történeti cikkeket eredményezett. A következő években az időszéri eseményekről tudósító számos rovat szolgált „a magyar közélet hű tükrözésére” („Tárcacikkek, napi érdekű közlemények”, „Eredeti levelezések”, „Tárház”). Különösen érdekes volt a Tárház rovat, mely számos témakör híryanagát felölelte. Közművelődési lapjaink közül a *Vasárnapi Újság* terjesztette ki figyelmét rendszeresen a legnagyobb területre. Beletartozott ebbe, hogy lehetőleg minden évben közöljön beszámolókat a legnagyobb külföldi magyar egyesületek működéséről, az ott élő magyarok sorsáról is (Párizs, Berlin, New York stb.). 1871-től egyre nagyobb teret kötött le a magyar nemzetiség féltése, a magyarosítás és a magyarosodás kérdésköre. Ekkor még nem volt határozott programja e területen, különböző nézeteknek is hangot adott.

Az „Élet- és jellemrajzok” rovata részben ugyancsak a magyar közélet bemutatását szolgálta. A választások és hevesebb politikai harc, nagy jelentőségű világesemények nélküli 1868. és 1874. éveket véve, érdekes változást figyelhetünk meg e rovat összetételében. 1868-ban a bemutatott magyar politikusok, katonák vagy forradalmárok az összes életrajz 31%-át, 1874-ben már csak 15%-át tették ki. Igaz, a magyar művészeket, tudósokat és értelmiségieket bemutató jellemrajzok is csak valamivel kisebb arányban csökkentek (1868 : 42%, 1874: 23%), az viszont annál figyelemreméltóbb, hogy míg 1868-ban külföldi művészeiről, tudósiról és értelmiségiről egyetlen portré sem jelent meg, 1874-ben ezek aránya már meghaladta a 36%-ot. Általában jelentős volt e hat év alatt a teljes magyar-orientáció feladása és a lap törekvése, hogy kiegyensúlyozottan mutassa be a magyar és külföldi tudományos és

közélet legjelentősebb szereplőit. 1868-ban még kétharmad részben magyar életrajzokat közölt, 1874-re viszont a külföldieké már 44% fölé emelkedett. A lap többi témakörében hasonló változás állott be néhány év alatt. Az ellenzéki politizálásból kilépve, mintegy kitárlkozott Nyugat-Európa új jelenségei és eszmei áramlatai előtt. A külföldet növekvő intenzitással, programszerűen figyelte. A legfontosabb események 1870–71-ben természetesen a porosz–francia háború és a párizsi kommun volt. Egyébként azonban a politikai események legfeljebb már csak ötletadókul szolgáltak (mint például Ferenc József pétervári látogatását követően, 1873 végétől az Oroszországot, tájait, kultúrájának néhány területét bemutató sorozatoknál). Gyakran a furcsaságokat, különlegességeket figyelte, főként technikai téren. A lapban megjelenő természettudományi és műszaki, civilizációs újdonságok kuriózumgyűjteményt tettek ki. Az 1873-as évben, a gazdasági világválság és annak magyarországi jelentkezése hatott tudatosítón. Az addig nagyon gyenge „Elmélkedések” rovat — amelyből a tényleges elmélkedések jórésével hiányoztak — most nagyot emelkedett. Másrészt a korábbi, gyakran távoli érdekességnek tűnő közgazdasági témák ekkortól kaptak alapos ismertetést, váltak közérdekűvé.

Mindvégig kevés közvetlenül társadalmi kérdéssel foglalkozó cikk jelent meg a *Vasárnapi Újságban*. A nők helyzetével kapcsolatos témák — mint a nőnevelés és a női emancipáció — állandóan jelen voltak, de értetlenség, sőt elítélés követte a külföldi törekvéseket. Még az egyébként nagy tiszteletben tartott John Stuart Mill álláspontját is elítélték mondván, hogy természettől lehetetlen dolgot kísérel meg, amikor a nők egyenjogúsításáért küzd.² A szocialista törekvések viszont — amelyekről különösen 1871–72-ben esett sok szó — megértő, sőt rokonszenvező méltatásban részesültek, legyen szó a munkásmozgalomról általában vagy egyes személyekről. Nagyrészt a sokoldalú pedagógus, képzőművészeti, művelődéstörténeti és etnográfiai író, György Aladár cikkeinek köszönhető ez az egyértelmű állásfoglalás, mellette pedig a Budapestre menekült és itt letelepedett August Rogeard-hoz fűződő kapcsolatoknak.

A *Vasárnapi Újság* kiegyezés utáni periódusában a legfontosabb jelenség az volt, hogy belpolitika-központú szemléletét feladta és megtalálta valódi hivatását, kialakította ennek megfelelő szerkezeti arányait és a képes közművelődési lap, az „enciklopédiai” hetilap szellemét, stílusát. E két időszak között a határt 1871–72 körül húzhatjuk meg.

A szerkesztő és munkatársai. Nagy Miklós a lap belső munkatársából és segédszerkesztőből lett szerkesztője. Keveset, s akkor is név nélkül publikált, egyénisége az egyes lapszámok háttérében és a kortársaknak, lapja szerzőinek visszaemlékezéseiből rajzolódik ki. Határozott, de tapintatos szerkesztő volt, egyedülállónak nevezték, mert mindenkivel jó viszonyt tudott fenntartani. Ez a tulajdonsága eredményezte a *Vasárnapi Újság* nagy szerzői táborát, többek között azt is, hogy bár ómaga Gyulai esztétikai nézeteit vallotta, mégis lapjának állandó, melegen pártolt munkatársa volt Vajda János is. Nagy Miklós sokirányú érdeklődése, általános műveltsége nem a szakemberé, hanem már a modern értelemben vett szerkesztőé volt. Így a maga szellemi színvonalát tehetta meg a lap írásainak mércéjéül.

² VU 1870. 11, 134; 12, 143.

Munkatársai közé számította a kor legszínvonalasabb írói és értelmiségi gárdáját. A költő és műfordító Szász Károly volt főmunkatársa, az irodalmi és „más napi rovatok” vezetője. Belmunkatársa 1867–69-ben Réthi Lajos volt, aki református lelkészi pályakezdés után ifjúsági és néplapjaival (*Nővendékek Lapja*, *Jó Barát*), cikkírói termékenységevel, később pedig, a nyolcvanas évektől mint az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület Hunyad megyei elnöke volt ismert. Réthit Dömötör János (1872-ig), a pesti református gimnázium angol és filozófia tanára, valamint a *Hon* cikkírója, a későbbi függetlenségi párti képviselő, Törs Kálmán követte. Gyulai Pál, Arany János és Vajda János mellett rendszeresen publikált a költők közül Győry Vilmos (spanyol és svéd fordításokat is), Dalmady Győző, Szász Béla, Fejes István és Illyés Bálint, az elbeszélők és tárcaírók közül Salamon Ferenc, P. Szathmáry Károly, Kazár Emil, Deák Farkas, Baksay Sándor. A történelmi, irodalmi, művészeti, esztétikai, néprajzi, művelődési írásokat és útibeszámolókat Ipolyi Arnold, Rómer Flóris, Vámbéry Ármin, Szabó Károly, Szilágyi Sándor, Pauler Gyula, Nagy Iván, Thaly Kálmán, Erődi Béla, Takács Lajos, Baráth Ferenc, Beöthy Zsolt, Kenessey Albert, Orbán Balázs, Brassai Sámuel, Szinnyei József, Könyves Tóth Kálmán, Varga János, Ballagi Aladár, György Aladár, Sámi Lajos, Eötvös Lajos és Eötvös Károly írta. A közgazdasági és természettudományos írások főként Herman Ottó, György Endre, Dapsy László, Hoitsy Pál tollából származtak. Kívülük alkalmilag megjelent valóban minden kortárs, aki tollat vett a kezébe.³

Népes és sokrétű szerzői gárdája kizárta az egyértelmű szellemi (és párt-) orientáció lehetőségét, mégis többségben voltak a nép-nemzeti irányhoz tartozó írók s az ellenzéki, nemesi idealizáló és konzervatív eszmeiségű értelmiségiek, tudósok.

Szépirodalmi publikációk. A költemények mindvégig többségükben magyar íróktól származtak, sőt itt jelent meg például elsőnek Gyulai *Romhányijának* első éneke (1869), Arany László *Déliabok hősének* részlete, Vajda *A szerelem hőse* című verses regénye harmadik énekének egy részlete. Minden évben megünnepezték Petőfi valamilyen évfordulóját, s ilyen alkalmakkor számos Petőfi-költeményt, sőt olykor egy-egy újonnan felfedezett levelét is közölték. A többség azonban másod-harmadrendű vers volt s kevés fordítás; Szász Károlyéit és Győry Vilmoséit leszámítva, ugyancsak közepes színvonalon (főként Goethe, Schiller, Lenau, Longfellow és Whitman műveiből). Mellettük egy-egy szlovák és román vers- és népköltészeti fordítás is megjelent. Az elbeszélések, regények többségét is eredeti magyar munkák adták még 1867–68-ban, a hetvenes évekre azonban már mindig több mint a fele külföldi szerzőtől származott. A legtöbbet 1870-ig Dickenstől s mindvégig Jules Verne-től — akár teljes regényeit, akár rövidített átdolgozásait —, Nathaniel Hawthorne-tól, Bret Harte-től fordították. A hazaiak közül Jókai uralta a terepet, mellette alkalmilag megjelentek Tolnai Lajos, többször Büttner Lina, P. Szathmáry Károly és Törs Kálmán elbeszélései.

Példakép a „hatalmas, szabad és vendégszerető Albion”. A német vonatkozású írások többsége hír volt, eseményről számolt be vagy ipari vonatkozású cikk volt. Már a német szépirodalomra is alig figyelt a lap. A francia élet és kultúra állandóan rokonszenves formában jelent meg, de főként a hírovtatok eseményeiben, a portrékban és részben a szépirodalomban. A *Vasárnapi Újság*

³ Vö. VU 1879. 11, 170.

érdeklődését, szellemiségét legerőteljesebben a technikától az útleírásokig minden területen uralkodó angol tájékozódás szabta meg. A fejlődés útja és eszközei, a modern kor haladása és civilizációja általában a világnézet, az ideológia területén az angolszász világ jelentette a vonzerőt a lap számára. A technikai kuriózum-világban inkább az Egyesült Államok, az elméletben, a tudományokban és életformában inkább Anglia. Nem jelent meg szám angol könyv- és cikkismertetés, fordítás, útbeszámoló és az angliai tudományos eseményekkel vagy tudósokkal foglalkozó kisebb-nagyobb cikk, portré nélkül. Liptay Pál útirajzaival és az angliai s amerikai magyar vonatkozásokról szóló remek sorozataival (1871, 1873), Baráth Ferenc, a pesti református főgimnázium tanára, majd György Endre nemzetgazdasági író hosszabb angliai tartózkodásuk alatti levelezésükkel, azt követően pedig számos írással kimondottan az angol referensek szerepét is játszották.

Az élénk angolbarátságon túl az angol életforma, az angliai szellemi, társadalmi és politikai események sokszínű s reális bemutatására a magyar református egyház és a skót protestáns egyház közötti igen szoros kapcsolatok révén nyílt mód. Az említett Baráthon és Györgyön kívül a *Vasárnapi Újság* belmunkatársai és állandó cikkírói közül még Dömötör János, Dapsy László és Komáromy Lajos tanult az 1860-as években egy-két évet Edinburgh-ben és részben Londonban. Friss élményeik és fenntartott kapcsolataik alapján tudták ekkor — Magyarországon se előbb, se utóbb nem látott mennyiségben és mélységig — ismertetni Angliát és szellemi életét. Az angol példa a megvalósítandó technikai, civilizációs, műveltségi és politikai célt (de Anglia részben a csodák hazáját is) jelentette számukra, világosan megnevezve a társadalmi problémák megoldásának útját, modelljét is. Baráth Ferenc Disraeliről szólva leírta, hogy azért fontos egész Európának figyelni példáját, mert ott képzelhető el „a munkás kérdésnek... transactio útján történő, békés megoldása”, amire „... legnagyobb gondolkodói évek óta készítik elő az angol közvéleményt, mindenik társadalmi osztályban.”⁴

A *darwinizmus és a materializmus jegyében*. A *Vasárnapi Újság* a kiegyezést követő években jelentős szerepet töltött be a liberalizmus, a pozitívizmus és a materializmus hazai megismertetésében és megszólaltatásában. A Pesten is előadó Karl Vogt (1869) és Ludwig Büchnert (1872) terjedelmes portrékban mutatta be, értékelte, sőt előadásait is ismertette. Ők azonban csak mellékszereplők voltak Darwinhoz, Quetelet-hez, a rendszeresen visszatérő John Stuart Millhez, a nagyon terjedelmesen bemutatott John Brighthoz vagy David Strausshoz képest.

A közvetlen angol kapcsolatok részben éppen a természettudományokkal és társadalomtudományokkal foglalkozó munkatársaknál (Dapsy, Baráth, György) döntően hozzájárultak ahhoz, hogy Darwin működése a jelentőségét megillető visszhangot váltsa ki a *Vasárnapi Újság*ban. A természet- és társadalomtudományi jellegű cikkek a darwinizmust tartották a legfontosabb tudományok és szellemi jelenségeknek, s őszinte érdeklődéssel, fenntartások nélkül foglalkoztak vele. A szaktudományos eredményeknél általában jobban izgatta tárgyalóit általános, ideológiai és társadalmi kihatása. 1871–73-ban négy terjedelmes cikk foglalkozott Darwin életművével, tanaival, hatásával egyik első magyar fordítója, a református főiskolai tanár Dapsy László és Kvassay Jenő tollából (aki később, mérnökként, a hazai vízügy megszerve-

⁴ VU 1874. 12, 178.

zésével írta be nevét művelődéstörténetünkbe). Ezeken felül a lap részleteket közölt az *Egy természettudós utazása*, *Az ember származása* és *A fajok eredete* című műveiből, összesen öt folytatásban. Sőt állandóan hivatkoztak rá a legkülönbözőbb tárgykörű írások; a kornak minden fontos ideológiai, szellemi, tudományos eseményét és újítását a darwinizmusra vezették vissza. A darwinizmus — legkifejlettebben Dapsy László cikkeiben — szinte a vallások helyét foglalta el: „az emberiség haladása egy nagy végcél felé” megdönthetetlen, mert tudományosan alátámasztott, bizonyított hitét. Az ember és társadalma éppúgy megállíthatatlanul fejlődik, mint a természet. A fejlődés motorja pedig a művelődés — foglalta össze e világnézetet Dapsy.⁵ Ez egyúttal a *Vasárnapi Újság* programja is lehetett volna: a műveltség emelése a cél, a fejlődés motorjának üzemben tartása. Ha ez sikeres, az eredmény biztosítva van és megnyugtató, mert az „örök igazságú” természeti törvények érvényesülnek a történelemben és a társadalomban is. E tanoknak külön, három részből álló tanulmányt szentelt Személy Kálmán nagyváradi jogakadémiai tanár *A természet befolyása az emberi társadalomra* címmel, Comte, Buckle és Ricardo elméletei alapján.⁶

Nagyra tartották Quetelet életművét és szenvedélyesen foglalkoztak a statisztikával is: hiszen meggyőződésük szerint ez a tudományág bizonyítja a törvények létét az emberi társadalomban s ezáltal bizonyítéka annak, hogy a társadalom megismerhető.⁷ A civilizációs és kulturális haladás ilyen leegyszerűsített és kizárólagossá tett felfogása az átlagtól eltérő és az evolúciónak ellentmondó magatartást, törekvéseket érthetlenné tette számukra. Dr. Osváth Albert például ezért értelmezhetette az öngyilkosságot megmagyarázhatatlan, egyéni betegségnek.⁸ Az „örök törvények” létezése és a bizonyítottnak tekintett szerves fejlődés fölöslegessé, sőt veszélyessé tett minden elképzelést, tettet, ami a „természetnek” ellentmondhat, vagyis aminek társadalmi vonatkozásban a statisztikai átlag felel meg. 1874-ben H. S. — talán a *Hon* vezércikkírója, a kiváló nemzetgazdász Hegedűs Sándor — két részből álló, önálló tanulmányt is szentelt annak, hogy hebizonyítsa a szenvedélyek romboló hatását és a tőlük való tartózkodásra intsen. Ez az érvelés már tökéletesen egybevágott a fennálló társadalmi és államrendet konzerválni kívánó, reakciós dzsentri közszellemmel.

Kulturális elmaradottság és európai látóköri művelődés. Az európai tájékozódás, az egyetemes civilizáció eredményeinek és a szellemi mozgalmaknak bemutatása, közvetítése elmaradottságunk tudatosulását eredményezte széles körben. A nacionalizmus felerősödéséhez fonák módon ez is hozzájárult.

A lemaradás érzékelésének egyik ellenhatását a múltba történő menekülés jelentette. Ennek a magatartásnak többször Vajda János adott hangot. Különös gondolatmenetű cikkeiben, elmélkedéseiben túlálaltalánosított nemzetkarakterológia, a szellemi tulajdonságokat megfelelő testi jegyekben kereső frenológia és a népmesei formában megjelölt teljes egyenlőség kívánása keveredett egymással. A hazai viszonyokat nem korának követelményei, sem a jövő igényei miatt bírálta, hanem a múltbeli dicsőségre és nagyságra hivatkozva. Jelenét kritizálva, Vajda mérceként a hősi múltat, 1849 „csodatevő,

⁵ VU 1871. 39, 486—487.

⁶ VU 1873. 2—4. sz.

⁷ VU 1871. 13. sz. és 1874. 17. sz.

⁸ VU 1871. 51. sz.

szeretetteli egységét” állította.⁹ Szemében a magyar történelem és művelődés lezáródott 1849-ben, mert „... szomorúan tapasztaljuk, hogy szellemi téren újabb, az elődökhöz méltó sarj nem mutatkozik...”¹⁰ Ezt az egyoldalúan menekülő magatartást különböző oldalakról indokolta írásaiban, míg az egyetlen igazán nagy embert Tisza Kálmánban fel nem ismerte, mert Vajda szerint ő tudta a közjogi vitában megoszlott nemzetet egycsapásra egyesíteni: hiszen Tisza a tehetséget, erőt és a konok jellemet testesíti meg.¹¹

A *Vasárnapi Újságban* csak egyszer kapott hangot az a bíráló, mely a szabadságharc vagy a passzív rezisztencia felidezésében nem látott menedéket a jelen mulasztásai és gondjai elől, mely szólt a hibákról és bűnökről anélkül, hogy azonnal elvette volna élüket a nemzeti hiúságnak történő udvarlással (mint például Vajda az „ötmillió lovag” országának nevezve Magyarországot). Szeremlei Sámuel hódmezővásárhelyi református lelkész, szabadelvű teológus *Vallás-erkölcsi és társadalmi élet 1848 óta Magyarországon* című könyvéből részletet közölt a lap. Szeremlei általános bírálata kulturális, művelődési, gazdasági és társadalmi életünk elmaradottságát egyaránt érintette, leszögezve, hogy végre nem külső körülményekben kellene keresnünk a bajok okát; kijavításukat ideje lenne önmagunkon és a magunk erejéből megkezdni a történelmi sirámok helyett. Magyar műveknél nem volt szokás, itt mégis bevezető értékelést közölt a lap Komáromy Lajos pesti református főgimnáziumi tanár tollából. Komáromy lélektani magyarázattal akarta elvenni az uralkodó nemzetet ért kritika élet mondván: Szeremlei „munkája olvasása közben sokszor az jut eszünkbe, hogy talán az író kedélyében kell lenni valami olyannak, mi sötét színben mutatja neki a világot”.¹²

Tudatosult elmaradásunkra a másik gyakori válasz a rekompenzáló magyar nemzeti tudat hirdetése volt. Szász Károly cikke többször összefoglalták ezeket a nézeteket. E magatartás két tételt állított fel. Az egyik inkább a múlt felől közelített; eszerint: „... ellenségeink azért ellenségeink, mert nem ismernek, s a nemes szív, ha hazánkat és nemzetünket megismerte, barátunkká válik.”¹³ A másik kételytelenül közölte, hogy ma „... közügyeink s irodalmunk a haza határain túl is mindenütt figyelemben részesülnek, a solidaritás által, mellyel a mivelt európai nemzet-családhoz sokképen vagyunk kötve...”¹⁴ Egy-egy Magyarországot ismertető angol vagy francia útikönyvből, a kis számú szépirodalmi fordításból messzemenő következtetést vontak le a cikkírók, gondtalanul — a tényeket nem ismerve vagy nem törődve velük.

A dicső múltba vagy a jelenről alkotott illúziókba menekülés jellemző magatartás volt. Ezt az első lépést követte a lapban a nemzeti öntudat tömjenezése. Sajátos frazeológiája is megjelent. Állandó összetételek voltak „a hanyagságig lovagias uralkodó faj”, a mindenre mentséget adó „lángoló hazafiság”, „honszerelem” és hasonló kifejezések, különböző szerzők, különböző tárgyú írásaiban. Még nem támadtak — sőt hirdették a nemzetiségek teljes művelődési autonómiáját —, de nemzeti és szellemi védvám-rendszert akartak kidolgozni. Már címével is jellemző magatartásnak adott hangot a nyelvész, irodalomtörténész Imre Sándor Németesedés, elkorcsosulás című írásában.¹⁵

⁹ *A csodák titka*. VU. 1870. 16, 193.

¹⁰ *Tünetmentes alakok*. VU 1870. 24, 293.

¹¹ VU 1875. 9, 129–130.

¹² VU 1874. 18, 282.

¹³ VU 1871. 1, 2.

¹⁴ VU 1872. 49, 615.

¹⁵ VU 1871. 41–42. sz.

Értekezése a moralizáló nacionalizmus és konzervativizmus színvonalas, kiváló összefoglalása volt, valóságos programirat, melyben minden mondat súlyos. Egybefogta a kiegyezést követő szabad közélet nemzetiségi, a kapitalizálódás társadalmi és nemzeti veszélyeit s Nyugat-Európával szembeni valóságos lemaradásunkat. A megvalósult társadalmi szabadság téves vagy hazug alaptételéből kiinduló konzervatív gondolatmenet a maga eszmerendszerében logikus és tetszetős volt, végkövetkeztetésében reakciós: bezárkózva, az országon belül kell a magyarságnak és kultúrájának megmaradnia, de ott saját lábán megállnia, elutasítva bármiféle együttműködést, külső hatást. Imre Sándor felállította az öntudatos elmaradás ideológiai programját.

Az Európához való felzárkózás reménye, vágya, a nagyvilág jelenségeinek, eredményeinek értékelése, valamint a zárt nemzeti keretek közé való bezárkózás programja közötti harc kimenetele ebben az időszakban még bizonytalan volt. Sőt az 1870-es évek elején a *Vasárnapi Újság* hasábjain kifejezetten az előbbi oldalára látszott billenni a mérleg.

II. A dzsentri olvasóközönség lapja, 1875–1890

Az „enciklopédiai”, ismeretterjesztő képes hetilapok hazai legidősebbje és mintaképe a Tisza Kálmán-korszak másfél évtizede alatt sem vesztett népszerűségéből. Kiemelkedő szerepét azonban mind kevésbé indokolta színvonal, elsősorban inkább abból eredt, hogy a legteljesebben megfelelt az uralkodó dzsentri és a hozzá hasonló polgárság igényeinek. Szerkezeti és műfaji változásai, az arányeltolódások a *Vasárnapi Újság* jellegének, szerepének változását takarták. A kiegyezés utáni években elsősorban a liberális polgárosulás útján haladó (kálvinista) köznemesség és a városi értelmiség lapja akart lenni. Most viszont az adott dzsentri réteget feltétel nélkül elfogadó, kiszolgáló képes családi lap szerepét töltötte be.

Konzervatív ízlés, mérsékelt formai változások. A *Vasárnapi Újság* formai és tartalmi állhatatossága konzervativizmust takart: olvasóközönsége nem kívánta már a jelen átalakítását (legfeljebb a szerves és számára megnyugtató fejlődést), s ez ízlésére is rányomta a bélyegét. Egyébként is: a sajtó formai változásai a technikai fejlődésből következőket leszámítva, tartalmi változásokat takarnak, ha nem éppen egy új lapprogram megjelenési formái. Előszeretettel történelmi jogokra hivatkozó konzervativizmus nem ihleti megújulásra lapjait sem.

1876. január 1-től változott a lap fejléce. Az „elkopott” régi helyett Lotz Károly és Greguss János tervezett újat.

„Pannónia mostani helyzetében életteljesebb alak, mint a régi — magyarázta a lap az újítást. — Baljával a haza címerére támaszkodva, a háttérben elterülő fővárosra tekint, mely az egész országot is jelképezi, s jobbájával áldást hint a kelő nap fényében derülő Magyarországára. Oldalt a két házi kör sokat nyert életben és elevenességben. A régi kép magános olvasói helyett egy-egy család van azokból a körökből, melyekben e lap kezdetétől fogva állandó szíves fogadtatásban szokott részesülni [azaz az egyikben vidékies öltözetű, pipázó magyar úr lámpafénynél, a másikban egy csikós öltözetű magyar paraszt gyertyafénynél]. Eddig régi címképünk jelképe szerint a nők mintha ki lettek volna zárva a „Vasárnapi Újság” olvasói köréből. Most, a napi munka végeztével mindenik családban ott hallgatja a feleség is, az „anyjuk”, a mít a férj, az „apjuk” olvas a világ állapotáról.”¹⁶

¹⁶ VU 1876. 1, 11.

Ebben a leírásban, magyarázatban tulajdonképpen mindazt megtaláljuk, ami a *Vasárnapi Újságot* az elkövetkező másfél évtizedben jellemezte: az „áldást hintő” Pannóniát, a kultúrfölényben tetszelgő magyar nacionalizmus szolgálatát és a családi lappá történő átalakulás igényét. A további változások ezt az alapvető világnézeti és lapszerkesztői szemléletet már nem változtatták meg.

1877 elejétől német mintára négy-négy számot tartalmazó havi füzetekben is árulták a könyvtárosok a *Vasárnapi Újságot*, majd pedig kéthetenként összeállított füzetekben jelent meg. Ez a *Vasárnapi Újság* szövegéből és képeiből Nagy Miklós által válogatott füzet sorozat *Képes Folyóirat, a Vasárnapi Újság füzetekben* címmel jelent meg a következő évtizedekben ugyancsak a Franklin Társulat kiadásában.

A *Vasárnapi Újság* 25. évfolyama 1878-ban tipográfiai változásokat hozott. Eddig a különböző írások, cikkek és hírek a címektől eltekintve végig azonos betűtípussal jelentek meg. Ezt a monotóniát most többféle, nagyobb és kisebb betűtípus váltogatásával oldották. Ugyancsak változott a hangsúlyozott szavak, szerkezetek tipográfiai kiemelése is: a ritkításról áttértek a kurziválásra, a dőlt betűkkel történő kiemelésre. Ugyanekkor az illusztrációk minősége is megjavult, s nagyobb méretűek lettek a képek. Szintén érintette a képanyagot az 1883-i tiszaszilári per tudósítása: legalábbis átmenetileg, először foglaltak el jelentős teret a riportképek és színesebbé vált a kép és szöveg tördelése. Ugyanígy újdonságot jelentett a lap olvasóinak, hogy tudósításokat olvashattak. A per és az azt követő tüntetések elcsitulásával megjelenésében is unalmasabb lett a *Vasárnapi Újság*.

Munkatársak. A *Vasárnapi Újság* hangnemének és szerkesztési módjának folyamatosságát biztosította munkatársi gárdájának állandósága. Változatlanul Nagy Miklós volt a szerkesztője. A kiadó-laptulajdonossal, a Franklin Társulattal kötött szerződése szerint évi 7600 forintos fizetéséből (1887) — amihez még a 4000 példány fölötti előfizetések után járó jutalék jött hozzá — maga fizette a szerkesztőségi iroda bérétől kezdve egészen a munkatársak honoráriumáig az összes szerkesztőségi kiadást. (Ez a helyzet 1892-től változott meg, amikor Nagy Miklós az összes általa szerkesztett lap kiadását négy évre bérbe vette 70%-os nyereségrészesedés fejében.) Kizárólag az illusztrációk anyagi terheit vállalta mindvégig a Franklin Társulat. Erre a célra évi 6400 forintot fordított 1892-ig, utána 7000 forintot.¹⁷

A főmunkatárs ugyancsak változatlanul a mindinkább családközpontú szemléletet valló, felületesen moralizáló Szász Károly maradt. 1885-ig Vajda János is a lap állandó munkatársa volt; vadász-elbeszélései mellett tárcákban álmodta magynak a magyarságot, vagy egy-egy karcolatban mutatta be Budapestet. Herman Ottó a hetvenes években még gyakran írt a nemzetiségi kérdéssel, a magyarság kulturális szerepével foglalkozó, magyarságféltő cikkeket, a nyolcvanas években már kevés kivétellel csakis természetrajzi és néprajzi ismeretterjesztő írásai jelentek meg. A forrófejűen és gátlástalanul sovíniszta, ugyanakkor Bismarckot magasztaló Törs Kálmán patetikus írásainak szellemére jellemző volt álneve, a Junius Brutus (az államérdekért a fiait is feláldozó első római consul). Az érzelgős és erőltetetten szellemeskedő Borostyáni Nándor 1877 közepéig írta a budapesti tárcák jelentős részét.

¹⁷ OSZK Kézirattár Fond 2/1197 — Köszönetet mondok Voit Kritsztinának, hogy a szerződések másolatát rendelkezésemre bocsátotta (B. G.)

Ágai Adolf tárcái 1880 és 1882 között fellendítették e rovat színvonalát, bár Porzó előző évtizedbeli tárcaleveleihez képest már szintelenebbek, fáradtak voltak. A nyolcvanas évek második felében Mikszáth Kálmán karcolatai és Várnai Sándor budapesti tárcái jelentek meg több-kevesebb rendszerességgel. A történelmi ismeretterjesztő cikkek szerzői ugyancsak a nyolcvanas évek második felében jelentek meg Hőke Lajos és a török—magyar rokonságot népszerűsítő Thury József személyében, Marciányi Györggyel együtt, aki a nemességgel és a nemesi jogokkal, szokásokkal összefüggő cikkeket írta. A természettudományi ismeretterjesztő írásokat Sámi Lajos írta, illetve szedte össze a külföldi sajtóból. Halálakor, 1878-ban úgy emlékezett rá a szerkesztő, mint aki jobban ismerte a földgolyót annál, amennyire nem egy alispán ismeri a saját kis megyéjét. 1878-tól Hoitsy Pál a csillagászaton kívül főleg a civilizációs haladás jelenségeiből válogatott. Mellette Luby Gyula a nyolcvanas években írt sok és sokféle ismeretterjesztő cikket. Az állandó munkatársak mellett alkalmi írásokkal továbbra is jelentkezett a kor minden számottevő írója és publikáló szaktudósa.

A szépirodalmi rovatokban szintén megtaláljuk a korszak minden írójának és költőjének a nevét. Ez az irodalmi koalíció azonban ténylegesen a népmozgalmi irányzat uralmát jelentette — próza terén az elmaradhatatlan kiegészítéssel, Jókai-val. Az irányzatnál azonban fontosabb ismérvnek tekinthetjük a közepszerűséget. Bár a nyolcvanas években például minden évben több Reviczky vers is megjelent, azért a mérvadó, a népszerű költői törzsgárdát Szász Károly, Bartók Lajos, Dalmady Győző és Pósa Lajos jelentette. Prózában pedig Jókai, Mikszáth és Vajda János mellett a legnépszerűbb írói P. Szathmáry Károly, Hentaller Elma, Gyarmathy Zsigáné és a nyolcvanas évek végétől Szomaházy István voltak.

Az 1880-as évek közepéig jelentős teret töltöttek be a fordítások is. Regények, elbeszélések közt változatlanul uralkodott Jules Verne, kívül minden évfolyamban megjelent néhány fordítás orosz írók műveiből (főképpen Turgenyevtől, de Pusztintól és Dosztojevszkijtől is) és egy-egy francia elbeszélés (Prosper Merimée, Alphonse Daudet, Zola). Klasszikus költőkön kívül elsősorban a közelmúlt költőit fordították le (főként Horatiust, Tassót, Schillert, Heinét, Leopardit, Victor Hugót, Longfellow-t és Tennyson-t), kortársaktól meglehetősen keveset. A nyolcvanas évek második felében jelentéktelenre zsugorodott a fordítások száma: elsősorban a Verne-folytatások maradtak meg.

A lap illusztrációi jelentős részben külföldi lapokból származtak, illetve festmények reprodukálását jelentették. A lapnak külön rajzolója nem volt. Jankó Jánosé mellett a nyolcvanas években Dörre Tivadar rajzai jelentek meg viszonylag rendszeresen; 1883-ban pedig Ábrányi Lajos tudósított rajzokkal Nyíregyházáról a tiszaezlári per eseményeiről. Állandó munkatárs azonban csak a két metsző volt: a portrékat Pollák Zsigmond, a tájképeket Morelli Gusztáv készítette.

A „józan haladás terjesztése” helyett a nemzeti dicsőség szolgálata. Közelebről tekintve a *Vasárnapi Újság* általános formai és tartalmi ragaszkodását saját hagyományaihoz, határozott hangsúlybeli eltolódást, szemléleti alakulást tapasztalhatunk. Szembetűnően egyneműbbé alakult szelleme. Vonatkozik ez mind az egyes írásokra, mind a lap egészére, felépítésére, szerkezeti arányaira. Előbb eltűntek, illetve átalakultak az „értekezések”, majd a nyolcvanas évek végére a közművelődési lapokban elsősorban elmélkedést jelentő

tárca műfaja is karcolattá alakult. Az elmefuttatás jellegű írások a kilencvenes évekre eltűntek, de legalábbis hosszú időszakokra, fél évekre elhallgattak. Fokozatosan csökkent az ismeretterjesztő írások száma és súlya is. Legtovább a nemzeti érzülettel közvetlenül összefüggő vagy azt szítani képes történelmi, régészeti, irodalmi és az „ország- és népisme” körébe vágó cikkek őrizték, sőt átmenetileg erősítették is pozícióikat. Az ismeretterjesztésnél fel szabaduló helyet a nyolcvanas évek közepétől terebélyesedő „női munka és divat” rovat foglalta el. Az egyetlen változatlan — a *Vasárnapi Újság* esetében változatlanul jelentős — rész a sokféle kis hírrovat volt: a politikától és a napi eseményektől a művészeti világig és a megjelenő új könyvekig mindenről friss és kellőképp gyorsan felfogható, felületes tudósítást, összefoglalást adtak ezek. Végül a szépirodalom súlya szemmel láthatóan növekedett, sőt a korszak végére, 1889-ben már képes szépirodalmi lapnak tekintette önmagát a *Vasárnapi Újság*. Tartalomjegyzéke is a prózai és a verses művekkel kezdődött (addig előbb az „élet- és jellemrajzok”, majd az „elmélkedések” álltak az élen).

A hetvenes évek közepén nemcsak arról vallott a *Vasárnapi Újság*, hogy olvasórétege érdeklődő és azt a legkülönbözőbb módokon nevelni és irányítani akarja, hanem arról is, hogy megvolt ehhez a befolyása, a tekintélye. Az elsőre bizonyosság, hogy a legkülönbözőbb (pl. népiskolai célokra történő) adakozásokat éppúgy közölte rendszeresen, mint ahogy még 1875-ben hetenként tette a főváros összes kulturális eseményének programjával. Befolyására pedig joggal következtethetünk abból, hogy tudományos felhívások, buzdítások jelentek meg hasábjain (pl. Rómer Flórisé *Kérelem a magyarországi első kőkori maradványok ügyében* címmel 1875-ben), abban bízva, hogy ezúton nagyobb társadalmi összefogást igénylő anyagi és szellemi erőforrásokat nyithat meg. Olvasórétege, a társadalmilag uralkodó és hangadó dzsentri réteg ekkor sem állt magasabb műveltségi szinten, mint később, de a kiegyezési államhatalom megszerzéséért folytatott harcában kulturáltabbnak mutatta magát, mint a politikai hatalom már kétségtelen birtokosaként. Lapjaként a *Vasárnapi Újság* a hetvenes évek közepén még ezért tűnt értékesebbnek, ezért érdeklődött nemcsak a napi események, a felszín, hanem a mélyebb társadalmi és kulturális folyamatok iránt is, a gazdag híranyagot ezért egészítették ki színvonalas, elgondolkozó és elgondolkodtató „értekezések” és viták. Most azonban a különböző szemléletek ütköztetésének, szembesítésének vagy akár egyszerű megszólaltatásának hiánya a lap 1867 és 1875 közötti korszakával összevetve sajnálatosan szembetűnő.

Ugyancsak a hetvenes évek közepétől már megingathatatlan volt a *Vasárnapi Újság* Habsburg-tisztelete. Az évek során egyre gyarapodtak az uralkodócsalád különböző ágainak életéről és az udvarról szóló híradások. A Deák Ferenc betegsége és halála körüli heteket leszámítva ezek mindig első helyen szerepeltek.

A hetvenes évek második felében szellemileg alaposan kiürült a lap: híreit leszámítva unalmas lett. Gyors tempóban ritkultak az anyagi és szellemi világ eseményeire reflektáló írások. A szellemi és politikai, szemléleti átalakulásra utaltak az olyan jelek, mint a magyar régészeti tárgyú írások számának gyarapodása érintkezve a „faji” és kultúrmitosz kialakításával. Ugyanerre mutat a konzervatívizmus megítélésében bekövetkezett gyors, pozitívra fordult változás. Kis hírekből, rövid könyvismertetésekéből is nyomon követhetjük, hogy 1876-ban még érdektelenül és értetlenül, mereven elutasította a konser-

vativizmust (pl. Asbóth János *Irodalmi és politikai arcképek* című művét). Néhány enyhülő hangú hír után hamarosan a konzervatívokat méltányolandó ellenzéknek tartotta s 1878-ban már úgy értékelte (tévesen), hogy Apponyi Albert az egyesült ellenzékkel a „magyar tory pártot” hozta létre. E néhány évig tartó konzervatív-rokonszenv jól mutatja egyúttal a Franklin Társulat konzervatív politikai tájékozódását a *Vasárnapi Újság* tükrében is. Ezekben az években ő jelentette meg a konzervatív kiutat kereső fiatal liberálisok (Toldy István, Kállay Béni, ifj. Ábrányi Kornél, Halász Imre) politikai lapjait is (*Nemzeti Hírlap, Kelet Népe, Közérdek*).

1878-ban a szemléleti alakulás újabb látható jele bukkant fel: a porosz-német szimpátia. Ez annál is inkább feltűnő, mert még néhány évvel korábban is kifejezetten elhanyagolt politikai, szellemi és földrajzi terület volt Európának az összes olyan része, melyet valamiképp is a német nyelvterülethez lehetett kapcsolni.

Ugyanabban az évben, a *Vasárnapi Újság* 25. évfolyama tiszteletére lapprogramot közölt Nagy Miklós. Egészében megerősítette az addigi szerkesztési elveket, mondván, hogy célja „a fölvilágosodás és józan haladás terjesztése úgy az ismeretekben és az izlésben, mint a politikában és a közéletben, szelleme szabadelvű, független, nemzeties”. A szépirodalmi részekre vonatkozóan azonban új elemként jelent meg a programban az erkölcsi kritérium, amit ügyes megfogalmazással kiterjesztett az ismeretterjesztő írásokra is.

„... A szépirodalmi becs mellett az erkölcsi tartalmat is keresi — írta —; s általában képeiben, képmagyarázataiban, történelmi, népisme, természettudományi és társadalmi cikkeiben állandóan igyekszik megtartani az egyszerű természetesség és józanság, valóság és erkölcsi megbízhatóság azon fokát, mely e lapot 1854 óta állandó családi lappá tette oly sok magyar ház körében.”¹⁸

Ez az általános moralizálási igény a kiteljesedő kapitalizmus hazai viszonyai között mindig — a *Vasárnapi Újság* esetében is — sajátos konzervatív ellenzékiességbe torkolt, majd ezt az átmeneti gyűjtőmedencét maga mögött hagyva, végül a sovinizmusban oldódott fel.

1880 és 1883 között még egy utolsó jelentős színvonalemelkedés jellemezte a *Vasárnapi Újságot*. Miután szerzői gárdájában a megelőző és a következő évekhez viszonyítva jelentős, szembetűnő, nagy súlyú változást nem láthatunk, elsősorban a politika és a közélet eseményeiből tudjuk csak megmagyarázni. Ez a jelenség ugyancsak aláhúzza, hogy a *Vasárnapi Újság* nem szellemi irányzathoz vagy politikai párthoz kötődött, hanem egy olyan társadalmi réteghez, amely a közélet napi eseményeitől tudott megélni — külső igazatosan híján pedig eltunyulni. Az 1880. év elejétől állandó gyűanyag biztosította az érdekes újdonságokat: előbb Verhovay Gyula és báró Majtényi Izidor párba, az ezt követő tüntetések, a pesti német színház bezárásának ügye, azután az oroszországi nihilista merényletek, majd az angliai választások. Irodalmi és nacionalista fellángolás erősítette egymást a sajtóban is, ami az eseményeket olykor nagyobb összefüggésekben is értékelő vagy célkitűző cikkeket eredményezett. Főként Vajda János tette ezt számos elmélkedésében, tárcájában. Ám a tartalmasságnál sokkal szembetűnőbb volt az érdekességek, a bulvárhírek gyors szaporodása: az időszakonként záporozó események szü-

¹⁸ VU 1877. 50, 798.

neteit a lap képtelen érdekességekkel kívánta kitölteni, híres sztárok „étrend-jéről”, „hegedűn játszó orangutang”-ról és hasonlókról írva.

1883-ban a tiszzaeszlári per fél éven keresztül lefoglalta és lendületben tartotta a *Vasárnapi Újságot*. Mint már említettem, kiküldött rajzolója tudósított Nyíregyházáról. A helyszíni beszámolók érdekességének fölfedezése más rovatokra is kihatott: jelentősen megnövekedett a lap eredeti anyagainak száma. Az átmeneti színesedés után azonban ugyanoda tért vissza, ahol a korábbi években tartott: a tárcákon és egy-egy „elmélkedésen” kívül majdnem minden egyéb írás, hír másodközlés volt.

Külsődlegesen szemlélve is szembevetendő a lap figyelési irányának megváltozása. Míg 1876-ban a közölt életrajzok nagyobb része külföldieké, 1890-ben nemcsak egyszerűen fordított az arány, hanem több mint háromszorosa a magyar jellemrajz a külföldinek. Ugyanígy szembeszökő, hogy 1876-ban még nem közölt történeti személyekről életrajzot, 1890-ben viszont már az összes életrajz 22%-a történeti alakról szólt (közülük több mint 17% a magyar történeti figura). Mindez még csak egyszerűen a magyar kultúra és politika felé fordulást is jelenthetné. A nyolcvanas évek közepétől azonban a lap nacionalista hangja erősödött egyre és bővült újabb elemekkel. A „nemzet” nevében mind érzékenyebben reagált minden, a legkisebb vélt sérelemre is, mint pl. statisztikai adatokból le nem vont, de esetleg levonható következtetésekre. Miközben látszólag állandó maradt, felcserélte az értékrendet, új fogalmakat illesztett be. Sokat mondó például 1887-re készült programja. A „hazafias érzület”, a „nemzeti irány” és az „erkölcsi tartalom” minden tárgynak és műfajnak kizárólagos mércéje lett. „... Azt tűzi maga elé cél gyanánt — írta —, hogy a hazafias érzületnek tolmácsa, a nemzeti haladásnak képe, a közérzületnek hű tükre legyen.”¹⁹ Tíz éve, mint idéztem, még „a fölvilágosodás és józan haladás terjesztése” volt a célja és „szabadelvű, független, nemzeties” szellemet vallott magáénak. Ehhez a szellemi és kulturális, evolúciós programhoz képest a minden egyéb célt és szellemet magába olvasztó és érzelmre — hazafias érzületre és az ezzel lényegileg azonosnak felfogott „közérzületre” — redukáló demagógia visszalépést jelentett. A felvilágosodás terjesztése helyett a közérzület hű tükrözése mint cél, egyúttal a lap műfajának megváltozása is volt: „enciklopédiai” lapból családi lappá, sok különféle hírt és hasznos tudnivalót tartalmazó képes irodalmi lappá alakult. Ezt a „hazafias érzületet” nem lehetett ismeretterjesztő írásokkal tolmácsolni vagy buzdítani, annál inkább Dalmady Győző, Pósa Lajos, Bartók Lajos, Rudnyánszky Gyula, Szász Károly és hasonlók verseivel. Ráadásul ezekben a költeményekben a családi élet „bensőséges érzeménnyei” és erkölcsi mércéi vetültek rá a hazafias érzületre: a kettő igényeiben és léptékében azonosult.

A családias kultúrnacionalizmus 1887 után nyílt refeudalizálódással és militarizálódó szellemmel egészült ki. A nyolcvanas évek közepéig ha ritkán szóba került az erősödő nemesség-szerzési hullám, a nemesi kiváltságokat felelevenítő társadalmi törekvések, akkor is mindig rövid úton elintézte ezeket a *Vasárnapi Újság*, mint antidemokratikus jelenségeket. Most azonban néhány év alatt megsaporodott a kiváltságokat tisztelettel ismertető vagy genealogizáló cikkek száma, sőt Marciányi György személyében szakpublicistát is kaptak ezek a tárgyak. Ugyanerre bizonyosság, hogy magyar feudális osztályok

¹⁹ VU 1887. Mutatvány-iv, 1.

tagjait 1876-ban még az összes életrajz 12,8%-ban, 1883-ban több mint 16%-ban, 1890-ben viszont már 19,1%-ban mutatta be, míg a polgári-értelmiségi portrék mindvégig az összes magyar portré negyedrésze maradt, a művészek, írók jellemrajza viszont felére esett vissza (1876-ban az összes magyar életrajz 35%, 1890-ben csak 17%-a).

Ugyancsak 1887-ben a népfelkelői törvény megszavazása okot adott a magyar katonai dicsőség ismételt felelevenítésére írásban és képben, a honvédség, a haditechnika, a hadgyakorlatok bemutatására, sőt a nyílt katonai propagandára olyan cikkek keretében, mint 1887-ben az írókat, művészeket, képviselőket és más ismert személyeket népfelkelőként egyenruhában bemutató sorozat.

A *Vasárnapi Újság* e másfél évtized alatti története meglehetősen egyértelműséggel oszlott három periódusra. A hetvenes évek második felében önmaga és társadalmi bázisa, a magyar dzsentri hagyományaihoz ragaszkodva, kialakult szerkezeti formáit egyre kevésbé tudta tartalommal megtölteni. Nagyjából a nyolcvanas évek első felében — mint a napi eseményekhez legerőteljesebben kötődő közművelődési lap — meglevenedett. Végül a nyolcvanas évek második felében, hosszabb átmeneti korszak után, kifejezetten 1887 után a magyar nemzeti történelmi, kulturális és katonai dicsőség délibábját kergető lap lett.

A „*hazafias érzület*” *tolmácsolása*. Különbőféle rovatok különböző tárgyú írásai, közvetve vagy közvetlenül gyakran elkötelezték magukat e kérdéskörben, meglehetősen következetességgel. A sok szerző és a vegyes tartalmú lap alapján azonos nézeteket képviselt — továbbra sem annyira elvi megalapozottságú szerkesztői koncepció miatt, hanem inkább a közszellem kifejezéséeként.

Szász Károly 1875-ben Izsó Miklósról rajzolt portrét, amelyben nemzeti szobrászatunk ürügyén általánosabb esztétikai kérdésekről is beszélt. Szobrászatunk elmaradásának kizárólagos okát az utánzásban látta; ez okozta, hogy „a nemzeti szellem nem bírt nyilvánulni a kőben” s nem volt „magyar nemzeti művész, a gondolatban és a formában.” Európai szintű szobrászatunk megjelenése kritériumául azt állította fel, hogy „a nemzeti szellem hamisítatlan őszerejében” nyilatkozzék meg, vagyis pusztán a magyaros témában és az „őszinteségben” látta lényegét. Jellemző, hogy Izsó Eötvös-szobrát azért tartotta sikertelennek, mert „tárgya [azaz Eötvös] általános, hogy úgy mondjuk világpolgáris inkább, mint tisztán magyaros. . .”²⁰

A „nemzeti szellem” egyik magyarázatát Salamon Ferenc Lotz Károlynak a Magyar Nemzeti Múzeumban elkészült freskóiról írt cikke adta. Alapvető kifogása ellenük, hogy a művész Vörösmarty és Garay nyomán „izomhősöknek” ábrázolta az ősmagyarokat. „Kevesebb húst, kevésbé hő vért — mondja Salamon — s a helyett valamivel több ideget, hajlékonyságot és értelmi fennsőbbiséget kívánnánk azok ábrázolásában, kik ezt a hazát szereztek és megtartották.”²¹ Az „értelmi fennsőbbiség” — amit később kultúrfölénynek neveztek — a „nemzeti szellem” fő ismérve Salamon szerint.

Vajda János ennél bőkezübb volt s számtalan értekezésében, tárcájában, különféle hazai és külföldi, jelen és történelmi tárgyak ürügyén vallott arról, „hogy *genialitás* és *vitézség* dolgában gazdagabban adományozott népet nem

²⁰ VU 1875. 23, 353—354.

²¹ VU 1876. 17, 266.

ismerek a földön a magyarnál.”²² Művészi tollal rajzolta monomániákus képeit a világ leghősiesebb és legzseniálisabb fajáról, mely végre méltó uralkodót fog kapni „Rezső királyfiban” — ahogy következetesen nevezte Rudolf trónörökösét. A magyarságot csak a felszínen fertőzték meg a francia jelszavak 1848-ban — mondta másutt —, hiszen „...e mozgalom voltaképi szabadsági — társadalmi — oldala. . . csupán eszköz volt a nagy célhoz: a nemzet fölszabadításához Ausztria felsőbbbsége alól.”²³ Ez a kiválasztott nép, mely mindig csak a németiség politikai és kulturális zsarnoksága ellen kényszerült harcolni, egy méltó Habsburggal végre magához ragadja a birodalom központi szerepét. „A mi egyszer már volt — állította —, miért volna az újból lehetetlen? Az a világbirodalom, egy nagy Anjou helyett egy nagy Habsburggal, ős Buda várában?”²⁴

A legkiválóbb fajról, a magyarról írt szárnyalások így jutottak el a magyar birodalmi gondolaton túl az imperializmus egy sajátos válfajához is. Vajda azt vetette fel, hogy a „német” módra, tervszerűtlenül kirajzó kivándorlást angol és spanyol módra meg kell szervezni és hódítássá, gyarmatosítássá tenni.²⁵

A nemzeti szellem — az a magyar kultúra, mely elsősorban szellemi magasrendűségből származott (néha azonban a fizikai is társult hozzá) — hatalmas birodalmat fog teremteni a Duna mentén. Sőt nemcsak vezető kultúrkör lesz, hanem magába is olvasztja az alacsonyabb kultúrájú népeket, nemzetiségeket. Erre meg is van a történelmi példa: Poroszország és Berlin. (Pl. Könyves Tóth Kálmán: *Hogy lett egy kis ország vezérállammá?*²⁶) Az uralkodó társadalmi réteg árnyékában ezzel a gondolatmenettel jutott el a *Vasárnapi Újság* is a millenniumi Magyarország „közérületéhez”.

Német rokonszenv — politikai alapon. Vajda általános, kulturális, történelmi és politikai németellenessége ekkor már ritka álláspont volt a *Vasárnapi Újságban*. Sőt a hetvenes évek végétől egyre kimondottabban, hangosabban jelentkezett a németbarátság — a német nyelv, a hazai német származású polgárság és a Lajtán túli népesség (és politika) elleni hecckampányok tőszomszédságában. A rokonszenv sokszor kifejezetten Bismarck személyére vonatkozott, akinek jóslatára — hogy Magyarország lesz a Monarchia központja — mint megdönthetetlen bizonyosságra hivatkoztak. Törs Kálmán az elsők között, már 1879-ben, akkor még merészen megtette, hogy Bismarckot Deák Ferenchez hasonlította.²⁷

A nyolcvanas években bár ritkán, hangot kapott a rokonszenv valódi indítéka is, a politikai helyzet alakulása.²⁸ A Vilmos császár halálát (1888) követő hetekben-hónapokban annyira szélsőséges hangon szólalt meg a szimpátia, hogy kiváltotta a lapban az időszak egyetlen vitáját. (Valószínűleg az okozhatta, hogy éppen e kérdésben alakult ki nyilvános vita, hogy az állami szintű, politikai németbarátság akkor állandósult, amikor a sajtóban és színházi életünkben ismét fellángolt a német nyelv elleni küzdelem. Tudathasadásra emlékeztető helyzetet idézett elő a többszázados kulturális hagyomány és az

²² *Hugo Victor ünnepén.* VU 1881. 11, 169–170.

²³ *Anno 1848, 1860 és — jelenleg.* VU 1880. 3, 41–42.

²⁴ *Kossuth Lajos.* VU 1882. 40, 629–630.

²⁵ *Kivándorlás.* VU 1882. 20, 314.

²⁶ VU 1878. 30, 477–478.

²⁷ VU 1879. 39, 617–619.

²⁸ *Habsburg-ünnep.* VU 1882. 53, 853.

érzelmi megalapozottságú magyar-öntudat szembesülése a racionálisan megnevezett politikai szükséggel.)

Az 1888. évfolyam 25. számában cikk jelent meg A revanche-eszme a történelem világánál címmel.²⁹ Megnevezetlen szerzője azt bizonygatta, hogy már a németeké a világ rokonszenve, mert a történelem során lezajlott húsz francia—német háborúban majdnem mindig a francia volt a támadó fél, őt fűti az agresszív revanche-eszme. A következő számban De Gerando Attila tért vissza a cikkekre, megdöbbenve, hogy a német öntudatot és öngazolást meghazudtoló cikk magyar szerző műve és magyar lapban megjelenhetett. „A kifogásolt cikk írója” viszontválaszában változatlan hangon állította, hogy Magyarországon már mindenki bizalmatlan a francia politikával szemben, gyűlölettel teli revanche-vágya miatt.

A tárgy fölötti közvetlen vita még mielőtt kibontakozott volna, éppencsak a figyelemfelhívás és az összeütköző nézetek exponálása állapotában ezzel véget ért. Ballagi Aladár azonban az év végén kétrészes cikket írt a francia kultúráról.³⁰ Cikkét legalább annyira a német kultúra ellen írta, mint amennyire a francia kultúráról. Elsőként hívta fel a figyelmet arra, hogy milyen veszélyes a politikai szükségszerűséget összekeverni a társadalom érdekeivel.³¹ Legalábbis a *Vasárnapi Újságban* célját elérte: az elkövetkező években a német vonatkozások visszaszorultak a napi, kis rovatokba s megőrizték politikai jellegüket.

Az *egyén a nemzeti államban*. A nemzetet az állammal azonosító, s állami érdekek nevében szellemi diktatúrát teremtő állapotokkal a nemzet és állam alól magát emancipáló egyén szállhatott volna szembe. Az „individualizmus századának” eszméi azonban éppen az egyént és jogait illetően csak elhaló hullámokat vertek Magyarországon. A *Vasárnapi Újságban* csak 1880 és 1884 között szólalt meg ez a kérdéskör. Többnyire Vajda János írásai feszegették.

Függetlenül attól, hogy az egyén jogainak gyors kifejlődését elkerülhetetlennek vagy egyáltalán elképzelhetőnek tartották-e az írások, indulatuk mindig visszafogott, tartózkodó volt, teli fenntartásokkal az egyéniség győzelmét illetően. A régi keretek felbomlását egyedül a Vándorló művészet című névtelen cikk üdvözölte őszintén, mondván: „a nemzetközi határokat, melyeket még ma is őriz az anyagi hatalom, a szellem már keresztültörtte...” és „... a maga kincseire nézve már behozta a közösséget, a kommunizmust.”³² A folyamat feltartóztathatatlan s a legfőbb akadályt, a különféle nyelveket el fogja törölni. Az emberiség affelé tart, írta, hogy belássa, „anyagi jólétének, szellemi előhaladásának, az *egyén* boldogságának, az örök békének, a szabadságnak legfőbb akadálya a faji sokféleség, a bábéli nyelvzavar.”³³ Ez a korabeli terminológia szerint kozmopolita hang — amelynek legfeljebb néhány év múlva egy-egy Reviczky-versben lett párja — alkalmi tünemény volt a *Vasárnapi Újságban*: élesen ellentmondott a kulturális és nyelvi, a „faji” nemzet-ideájának.

Vajda János tárcáinak, elmélkedéseinek is (nemcsak költészetének) egyik rendszeresen visszatérő, központi kérdése az egyén szerepét és helyét illette. A Jelenről és jövőről című „kortörténelmi elmélkedésében” ostobaságnak

²⁹ VU 1888. 25, 407—408.

³⁰ VU 1888. 47—48. sz.

³¹ VU 1888. 48, 782.

³² VU 1880. 12, 186.

³³ VU 1880. 8, 118—119.

bélyegezte a népesség szaporodását történelemformáló erőnek tartó elméleteket — ő maga az alaperőt a vasútban és ezáltal az „élvezetek” utáni rohanás fokozódásában látta. Ezért terjed, mondta, a materializmus, vagyis az „önzés, kapzsiság, nyervágyság” és vész ki a haza, a nemzetiség: minden idea. Szkeptikusan látta a materializmus „ellenszerét”, hogy „mindinkább központtá kezd lenni az *egyén* és annak érdeke”.

„Az arisztokrata gőgben ágaskodó hullámpiramisok — folytatta — széttöredeznek ezernyi, milliónyi, egymással kedelyes, csöndes beszélgetésben suttogó, egyaránt csillogó, apró filiszteri habokká.

Az emberiség nem fog ismerni több nagyságot, csak egyet: *önmagát*, mely egyesei boldogulhatása esélyeinek teljes egyformaságában végre csakugyan — egy emberré válik.”³⁴

Vajda érzelmei azért voltak disszonánsak, mert úgy látta, az egyes egyén szabadsága és kifejlődése szinte filiszteri uniformizálódásra vezet, holott az ő eszményképe Napoleon volt. (A magyar nemzet elé is mindig a francia gloire lelkesítő példáját tűzte ki.) Ez az önmagától és önmagából kifejlődő „általános lángész” egyúttal embermilliók fölött tudott uralkodni: nemzeteiket és hadseregeket mozgatott teljhatalommal. „Kétségbeejtő” eszményképnek tartotta Vajda, mert — nem ismétlődhet meg. Sírja „... határköve amaz időknek, melyekben az emberiség a tömeges működésben kereste tett- és dicsvágya kielégítését. Most már az egyéni képességek versenyének, az egyéni uralomnak korszaka felé gravitálunk.”³⁵

A nemzeti kereteket szétfeszítő egyént történelmileg szükségszerűnek látta, de nem tudta fenntartások nélkül üdvözölni. Az állammal szemben viszont egyértelműen vallotta az egyén jogait. „Az egyén minden, az állam — mellékes”. Most

„az államnak nem szabad többé *cél*nek lenni. Barbár, hijábavaló, értelmetlen fogalom ez. Az emberiség nem arra való, hogy piramidokat építsen egyes emberek hullái... fölé...”

Vajda az állam öncélú értelmezése ellen szólt ezekben az írásaiban és nem minden egyén érdekében. Akit ő teljesen elfogadott és példaképül felmutatott, az a tömegből kiemelkedő, azt magának alávető, nagyszabású egyéniség. Nem adott tiszta képet, álláspontját nem gondolta végig — de a kérdést jelentőségéhez mérten gyakran emelte a központba, s ő az egyetlen, aki a *Vasárnapi Újság*ban többször elmélkedett e problémákról. Az állam és nemzet fogalmának, eszményeinek szétválasztása önmagában is jelentős lépés lett volna a nyolevtavas évek magyar sajtójában. Ezt azonban Vajda nem tette meg, nem tudatosította; nem mondta ki publicisztikájában, csak gondolatainak egyik eredője maradt.

Vajda írásait követően már csak 1884-ben jelent meg *A kor ördöge* című névtelen cikk³⁶. Ez már belső vita, önellentmondás nélkül kesergett azon, hogy „az anyagság ijesztő mérvben vesz erőt az eszményiségen”. Vagyis „az isteni igazságszolgáltatásba” vetett hitet, „az eszmékért” való lelkesedést — ami mögött ekkor már mindig a „faji”, a „nemzeti eszme” állt — és

³⁴ *Napoleon emléke*. VU 1880. 35, 578.

³⁵ *Az iszlám*. VU 1882. 30, 477—478.

³⁶ VU 1884. 16, 253—254.

azt kérte számon, hogy a kor embere miért mindent az anyagi világban akar elérni és élvezni.

E laposan elmélkedő és konzervatív szellemű cikket követően az egyén és az államhoz, ill. a társadalomhoz fűződő viszonya nem foglalkoztatta többé a *Vasárnapi Újság* cikkíróit. A nyolcvanas évek második felére már nem is lett volna időszerű: a történelmi jogokra hivatkozó, budapesti központtal Dunamenti birodalomról álmódó s a világban — főleg a szellemi világban — tájékozatlan magyar dzsentri olvasónak nem volt többé élő kérdés.

A *Vasárnapi Újság* a kilencvenes évekre kimerült, nem volt felismert miszsiója, nem voltak szerkesztőit és munkatársait izgató kérdések. A kiegyezési államformában berendezkedett dzsentrit az azt kielégítő szinten szolgálta.

BUZINKAY GÉZA

The *Vasárnapi Újság* (Sunday Review) 1867—1890

The *Vasárnapi Újság* (Sunday Review) was established in 1854 as an illustrated popular weekly. With the Austro-Hungarian Compromise of 1867 and the death of its first editor, A. Pákh in the same year, a new period began for the paper. The present article follows up the history of the *Vasárnapi Újság* until the 1890s, which closed a period in the history of the Hungarian press.

In 1867 it was published in about 4—5000 copies; 20 years later this number had doubled. It was the most important weekly of the sort, on the highest level, and was considered as a model for other such publications.

From 1867 onwards, its editor was Miklós Nagy. Though he was a strong personality, he was also a man of tact, and was able to win over the most prominent members of the Hungarian intelligentsia as contributors, irrespective of their party affiliation and social standing. Nagy was an editor in the modern sense of the word, not a specialist in any one field, but a well-rounded man whose interest in the world around him gave the weekly its wide appeal.

By 1867 the *Vasárnapi Újság* had lost its character as a popular newspaper, since it had undertaken to diffuse knowledge among the middle classes. It called itself an „encyclopaedic paper”. It provided information regularly about public life, the arts, the sciences, philosophy, and usually about social as well as technological questions. Its period from 1867 to 1875 was highlighted by Anglo-orientation, materialism, positivism, and liberalism and a turn to the many new phenomena appearing in Western Europe. An impressive number of translations from English and French prose were also published in the paper. Then, as a consequence of its widened horizon, a curious thing happened; having become conscious of the backwardness of Hungarian social and cultural life, the paper turned increasingly chauvinist.

During the next 15 years, the *Vasárnapi Újság* lost neither its popularity nor its importance, though it had sunk in quality as a result of its concentrating, between 1875 and 1890, on meeting the demands of a readership composed of the ruling gentry and the bourgeoisie assimilated to it. It no longer attempted to teach, to lead the readers; its encyclopaedic character was overshadowed, and it became a family paper, calling itself az „illustrated literary paper”. The second and third rate literary publication increased in its pages. Even the number of translations from foreign languages dwindled in it in the second half of the 1880s. Now the *Vasárnapi Újság* wished to serve „the glory of the nation” instead of „the rational evolution”, upon which it had insisted just a few years previously. It opposed capitalism, which was quickly gaining ground in Hungary at that time, with an attitude of moralizing conservatism. As an adjunct of this tightening horizon, the paper also showed strong Prussian-German sympathy in its politics.

By the 1890s, the *Vasárnapi Újság* had lost the last traces of its initiative, having no mission recognized by itself, and problems left to fascinate the editor and his contributors.